

PROUČAVANJE DUGOPERIODIČNIH SPEKTRO-FOTOMETRIJSKIH PROMENA KOD AKTIVNIH GALAKTIČKIH JEZGARA

Dragana Ilić

Katedra za astronomiju, Matematički fakultet

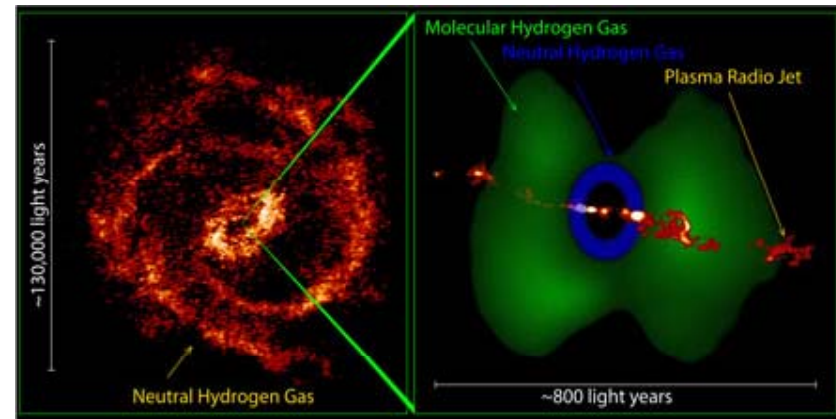
Anđelka Kovačević , Katedra za astronomiju, Matematički fakultet

Luka Č. Popović, Astronomska opservatorija u Beogradu

Alla I. Shapovalova, SAO Opservatorija, Rusija

TOK PREDAVANJA

- Aktivna galaktička jezgra
- Mogućnosti i značaj dugoročnog praćenja i posmatranja AGJ
- Primeri: NGC 5548, NGC 4151, 3c390.3...
- Vangalaktička spektroskopija na Katedri i AOB

AKTIVNA GALAKTIČKA JEZGRA (AGJ)

- AGJ fenomen – svuda prisutan!
- osobine AGJ :
  - kompaktna veličina
  - ogromna luminoznost:
 $L \sim 10^{42}-10^{48} \text{erg/s}$ (do 10^{15} lum.Sunca)
  - zrače na svim talasnim dužinama
  - intenzivne široke i uske emisione linije!!
  - promenjivost fluksa (~1 dan!)
  - najjači radio-izvori (džetovi)
  - mnogo različitih tipova

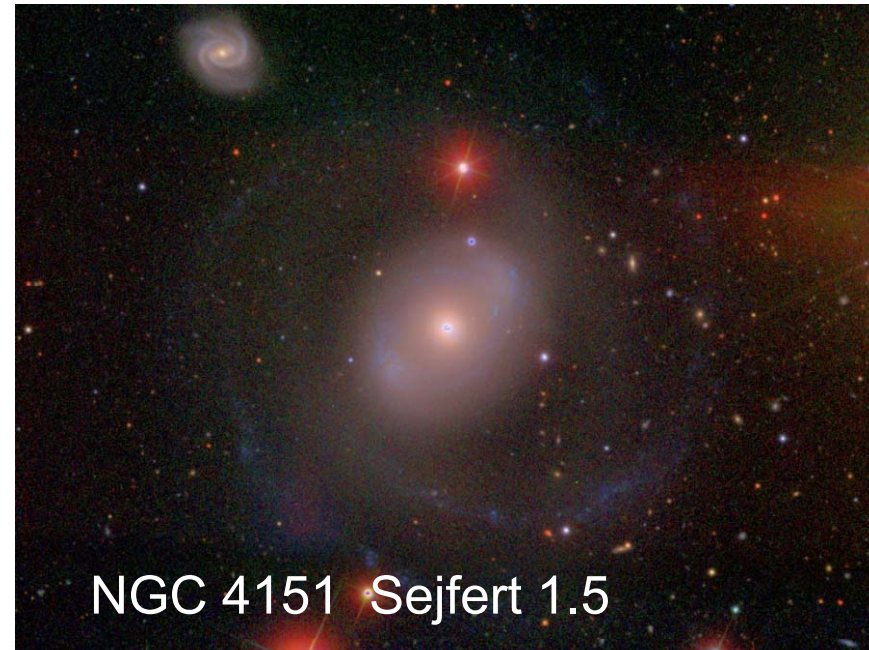
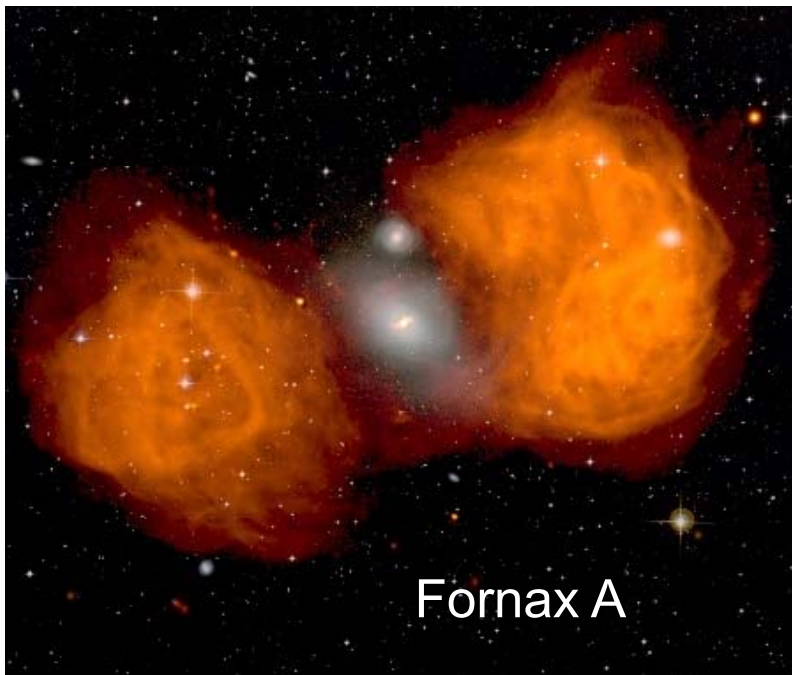

RAZLIČITE VRSTE AGJ

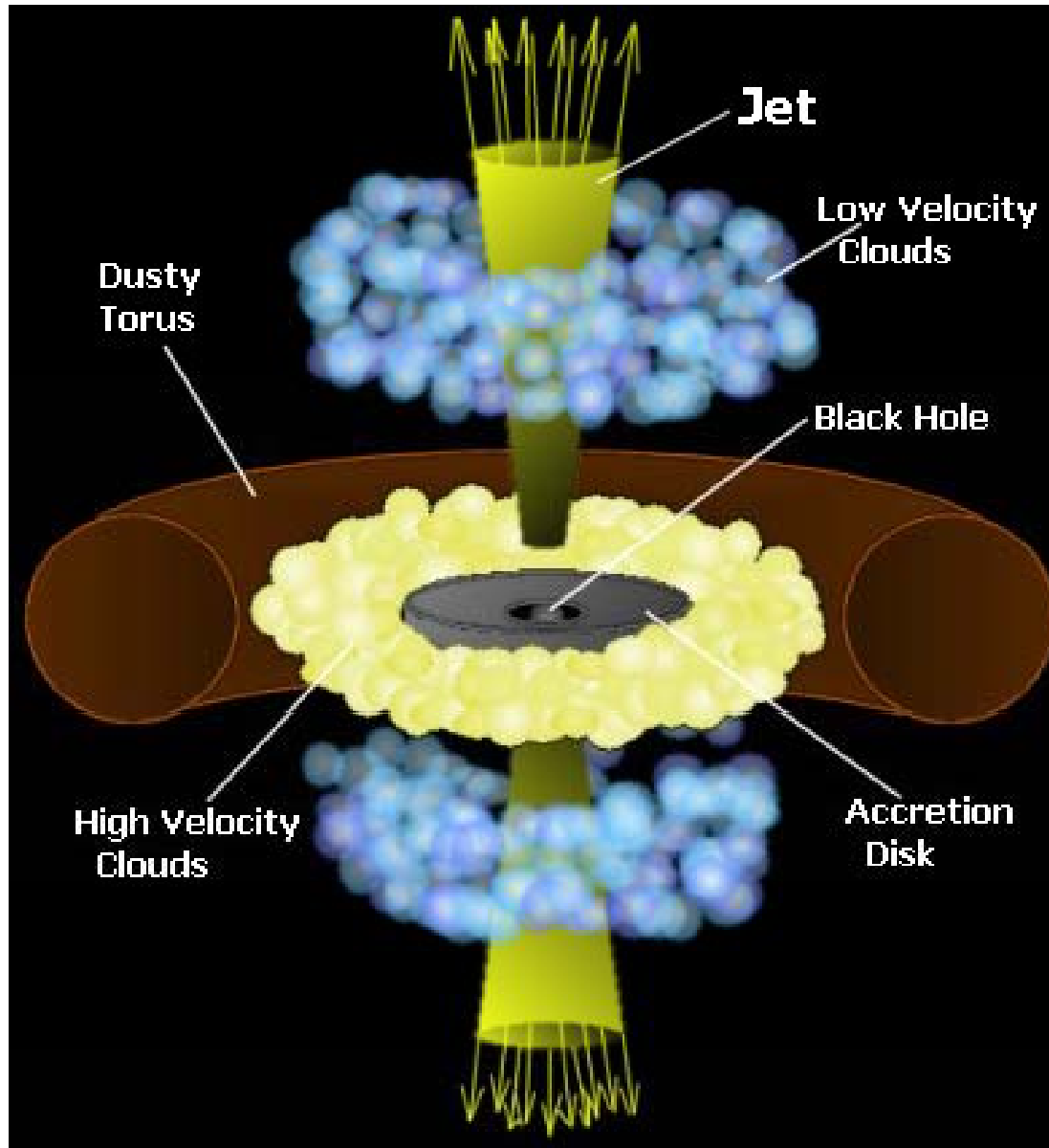
- Sejfert galaksije
spiralne galaksije sa vrlo sjajnim jezgrom; jake emisione linije

- Radio galaksije

- Kvazari
najsjaniji objekti na nebu;
zapremina veličine Sunčevog sistema izrači energiju oko 10^{12} zvezda!!

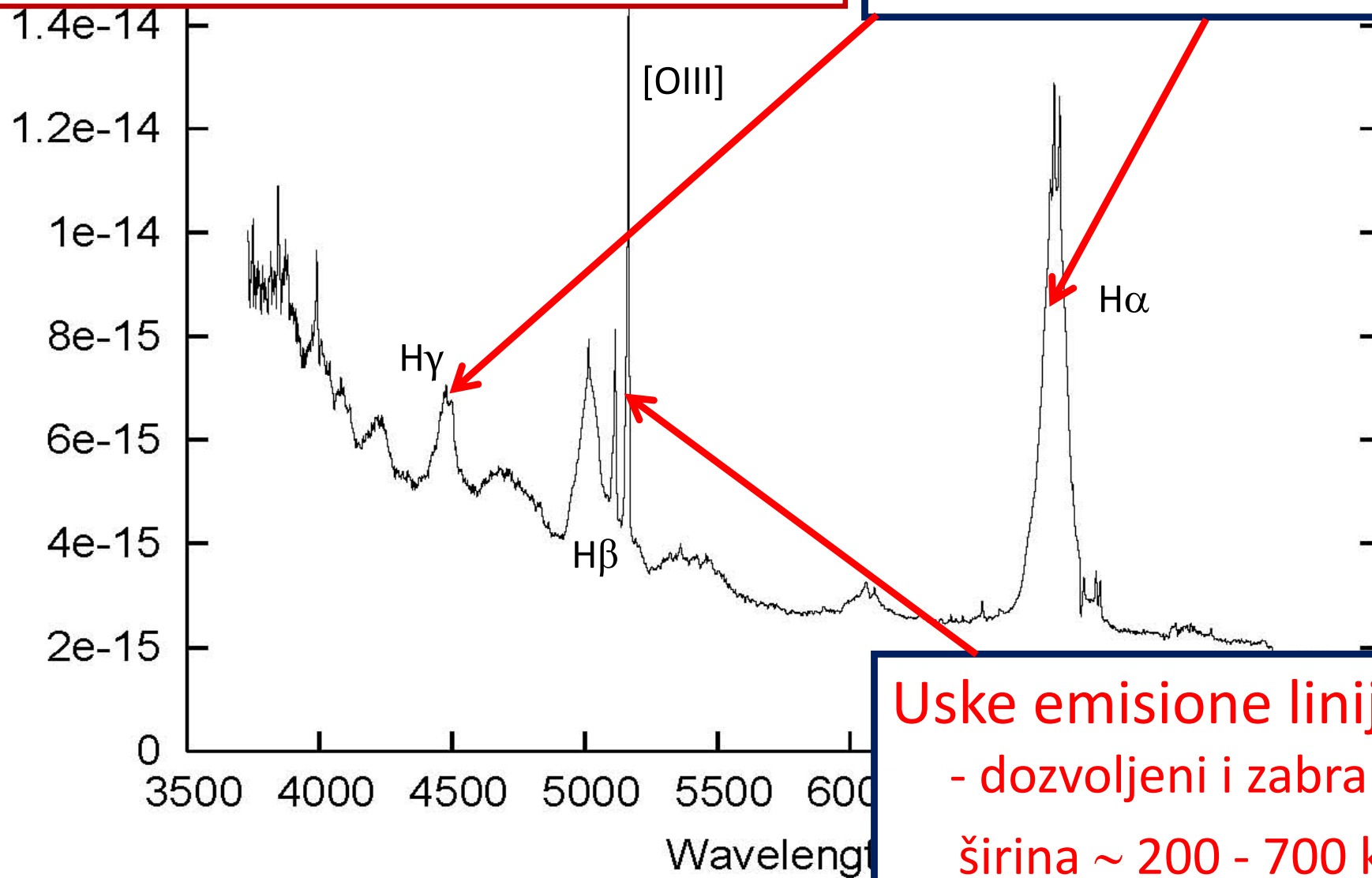
STRUKTURA AGJ

- supermasivna crna rupa ($10^7 - 10^{10} M_{\text{sun}}$)
- akrecioni disk
- mehanizam akrecije
- emisioni regioni
  - širokolinijski region (broad line region - BLR)
  - uskolinijski region (narrow line region - NLR)

EMISIONE LINIJE

Balemrove linije kod AGJ Mrk 817
(Ilic et al.2006)

Široke emisione linije
- samo iz dozvoljenih prelaza
širina $\sim 2000 - 10000$ km/s

Uske emisione linije
- dozvoljeni i zabranjeni
širina $\sim 200 - 700$ km/s

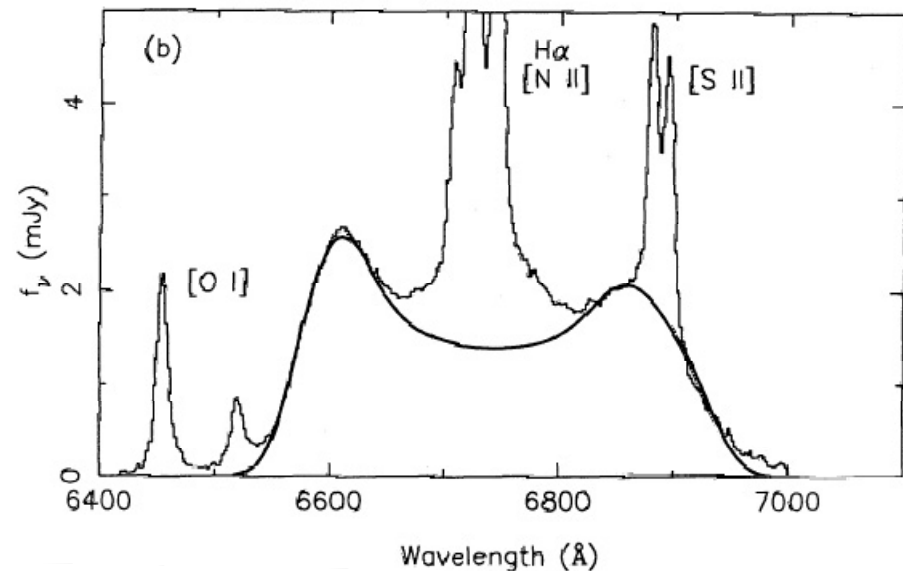
EMISIONE LINIJE – ŠTA NAM GOVORE?

○ Fizički uslovi u gasu

- temperatura
- koncentracija
- stepen jonizacije

○ Kinematika gasa

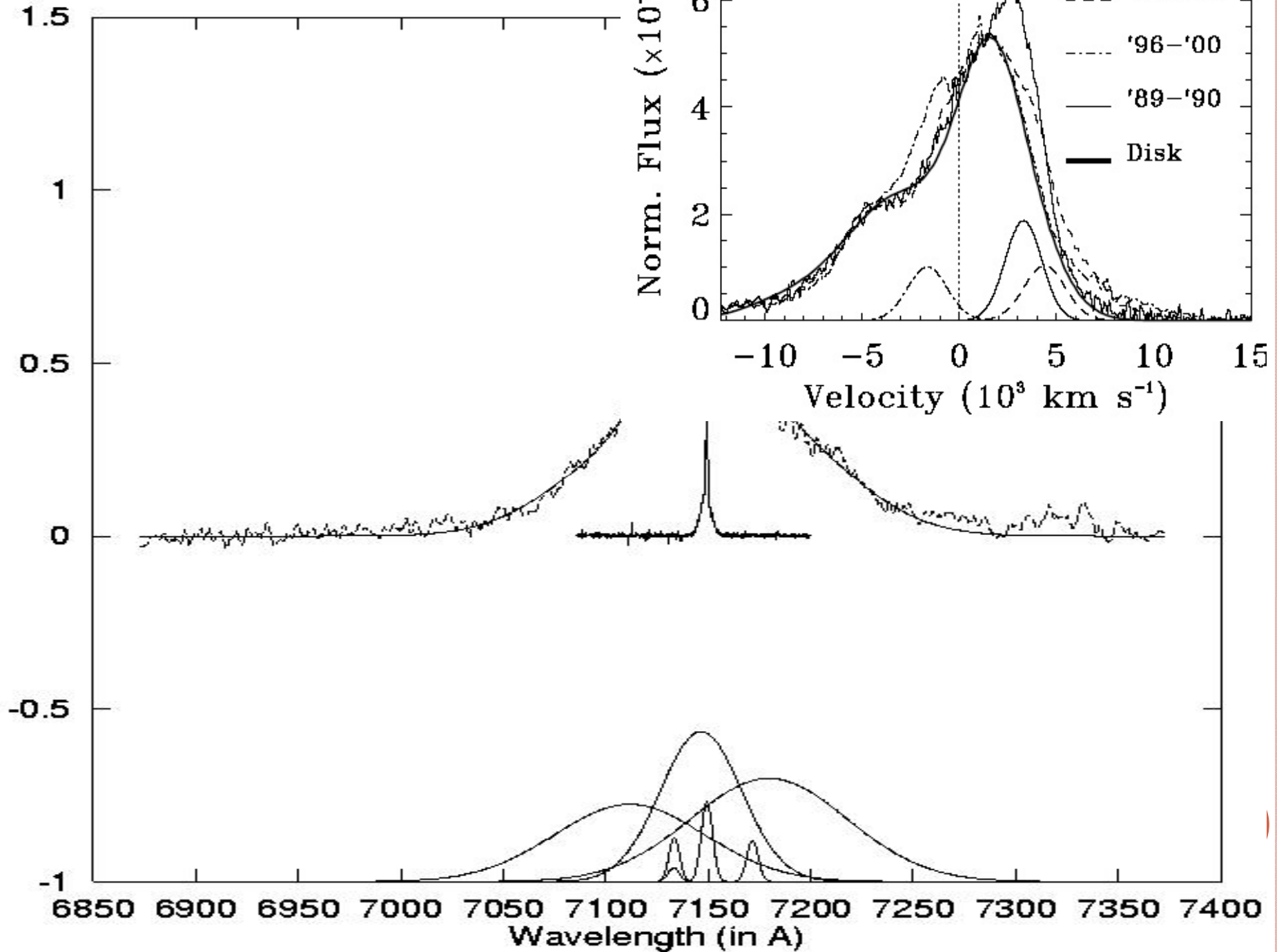
- brzine (iz širina linija)
- dimenzije (reverberacija – kašnjenje signala)
- geometrija (oblici linija)

POSMATRANJA vs. LA

ANALIZA SPOSOBNOSTI

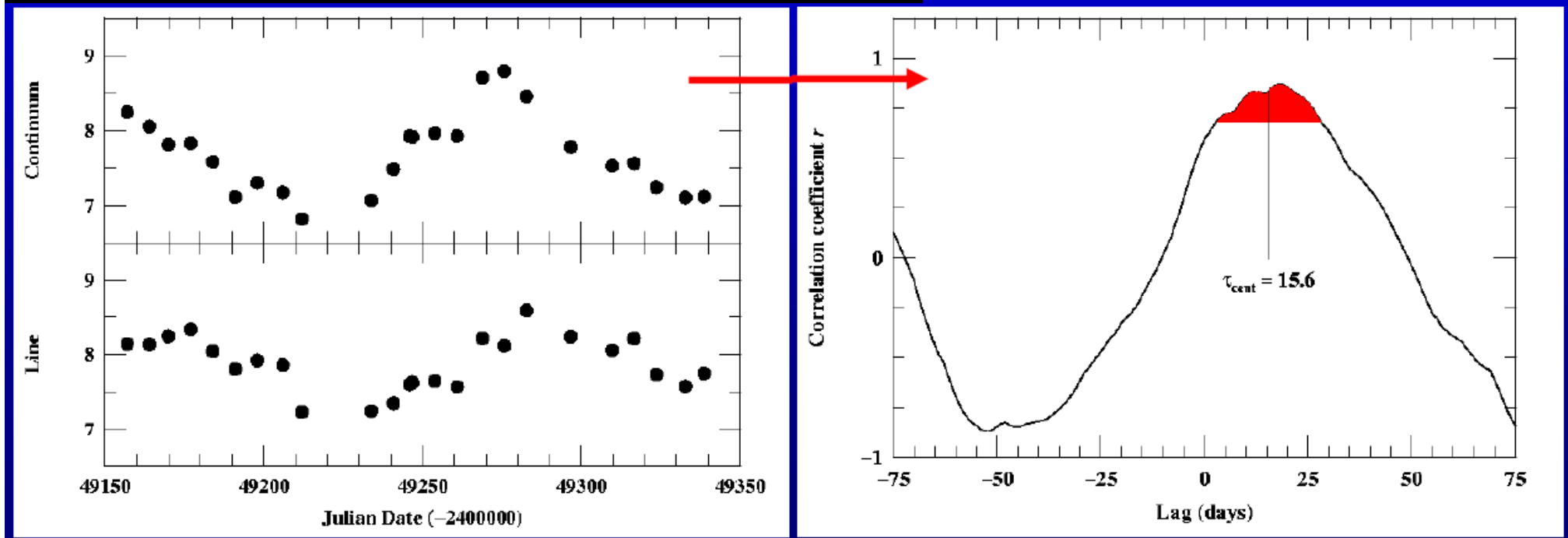

METOD REVERBERACIJE

$$CCF(\tau) = \int_{-\infty}^{\infty} \Psi(\tau') ACF(\tau - \tau') d\tau'$$

kros-korelaciona funkcija

○ kašnjenje signala u linijama $\Rightarrow$ dimenzije BLR

Blandford & McKee 1982, Wandel et al. 1999, Kollatschny et al. 2001, Kaspi 2000, Peterson et al. 2004, Shapovalova et al. 2008...

PROCENA MASE CRNE RUPE

- Masa crne rupe M_{BH} :

teorema virijala $M_{BH} \sim R_{BLR} V^2 / G$

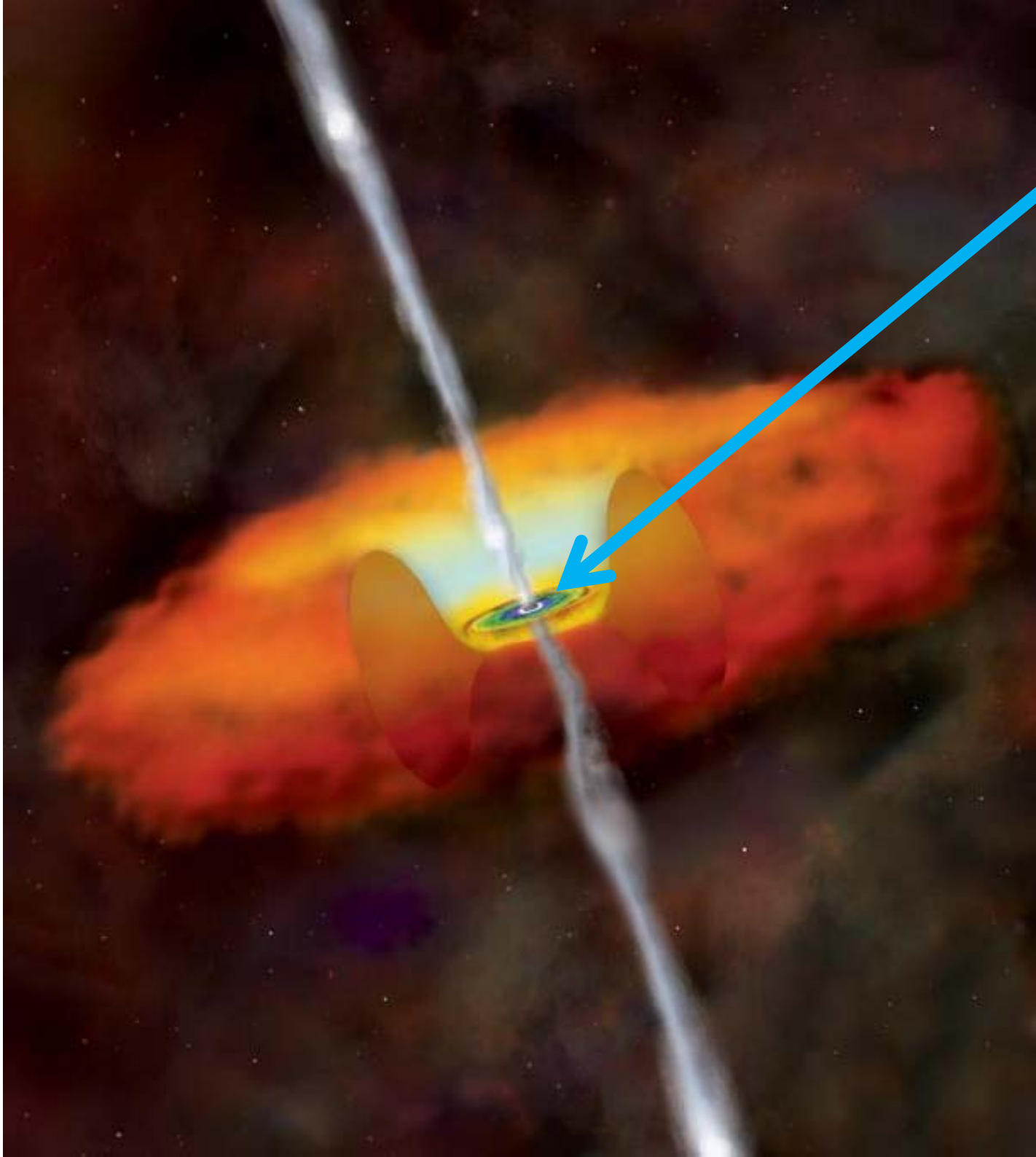
metod reverberacije ($L \sim R_{BLR}^k$)

=> M_{BH} dobijamo iz luminoznosti (R_{BLR}) & FWHM

(Wandel et al. 1999; Kaspi et al. 2000, 2005; McGill et al. 2008)

$$M_{BH} = const \cdot L_v^k \cdot FWHM^2$$

- **Problem:** geometrija BLR (npr. inklinacija - donja granica FWHM $\rightarrow M_{BH}$)!

da bi procenili
masu M_{BH} i
proučavali
osobine
galaksije
domaćina
treba nam BLR

šta znamo
o BLR i
kako
možemo
više da
saznamo?

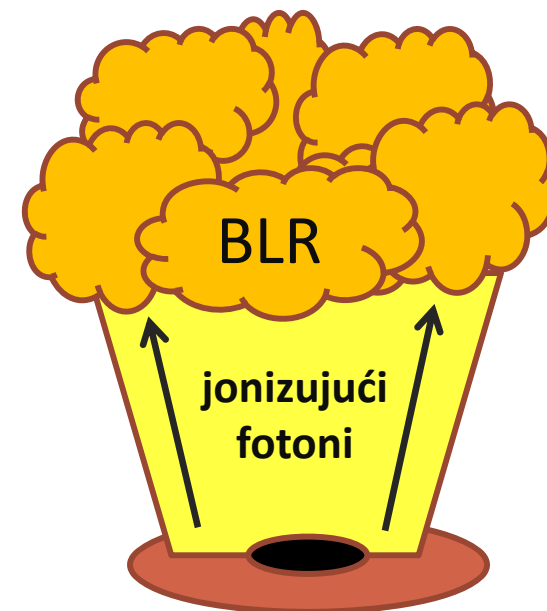
ŠIROKOLINIJSKA OBLAST (BLR)

Kinematičke osobine

- FWHM ~ up to 10,000 km/s
- dimenzije: svetlosni dani – svetlosne godine
- kompleksna oblast (više podoblasti $\Leftarrow$ kompleksni oblici linija)
- geometrija: ?
  - disk
  - disk + vetar
  - izbacivanje materija
  - disk + sferna oblast

Fizičke osobina

- $T \sim 10^4$ K
- $N_e \sim 10^{10} \text{ cm}^{-3}$
- fotojonizacija (mehanizam zagrevanja)
- udarni talasi?

AGJ – PROMENJIVI OBJEKTI

- varijacije u fluk
- može doći do p
- promene profila linija

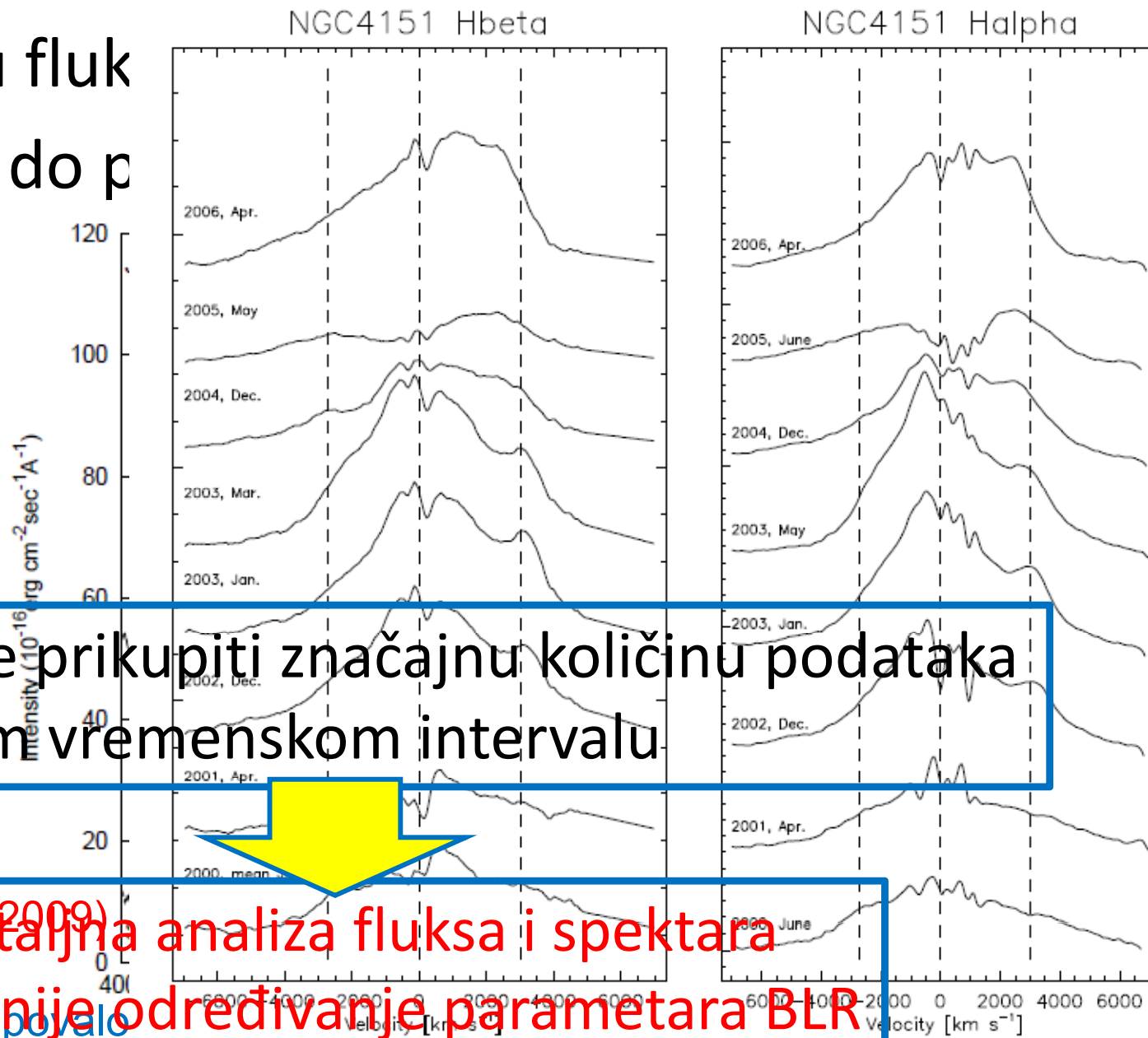
Potrebno je prikupiti značajnu količinu podataka u što dužem vremenskom intervalu

(Shapovalova et al. 2009)

detaljna analiza fluksa i spektara

3c390.5 (Shapoval

preciznije određivanje parametara BLR

POSMATRAČKI PODACI

- 6m + 1m teleskopi - SAO RAS (Kavkaz, Rusija)
- 2.1 m teleskop - Guillermo Haro Observatory, Cananea, Sonora, Meksiko
- 2.1-m teleskop - Observatorio Astronómico Nacional, San Pedro Martir, Baja California, Meksiko

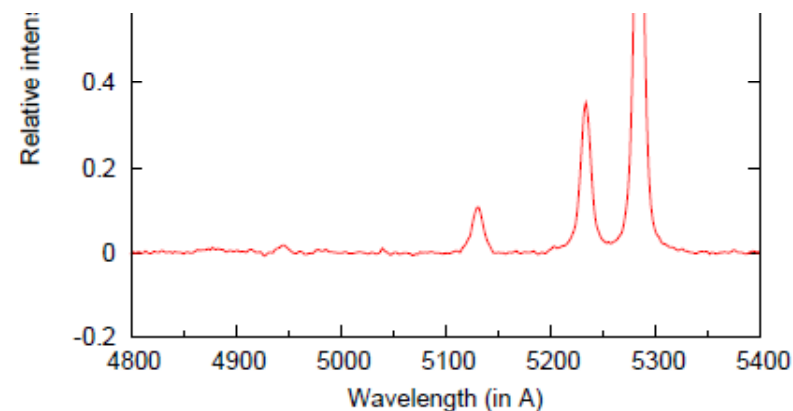
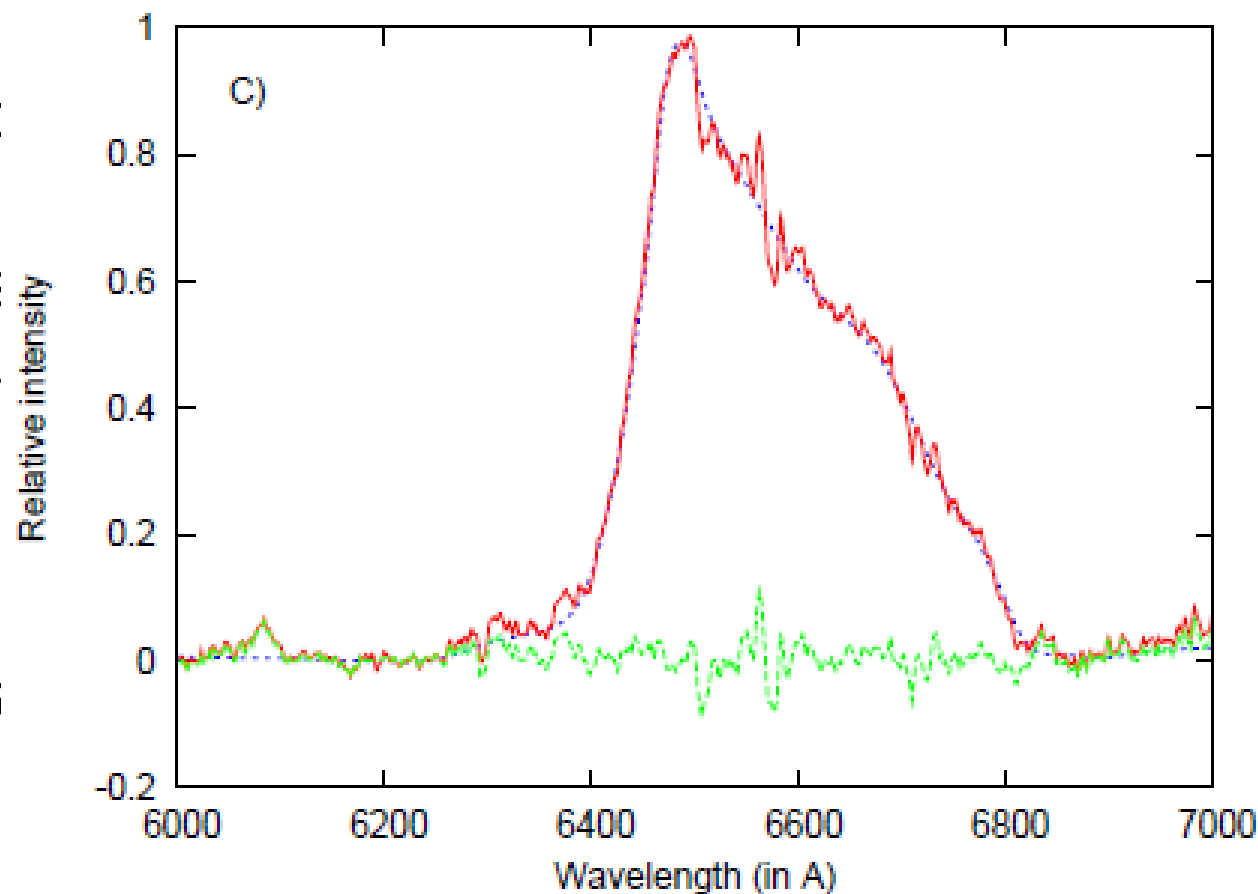

PROGRAM DUGOPERIODIČNIH POSMATRANJA

- PI: Alla I Shapovalova, Alexander N. Burenkov (Rusija), Vahram H. Chavushyan (Meksiko)
- višegodišnje konstantno posmatranje poznatih AGJ:
  - **NGC 5548** – 9 godina (Ilić 2007, Popović et al. 2008)
  - **NGC 4151** – 11 godina (Shapovalova et al. 2008, 2009, 2010a)
  - **3C390.3** – 13 godina (Shapovalova et al. 2010b, Popović et al. 2011, Jovanović et al. 2010)
  - **Arp 102B** – 12 godina (u pripremi)
  - **Ark 564** – 11 godina (u pripremi)
- promena u fluksu linija, fluksu kontinuuma, obliku linija,...
- moćan alat za dijagnostiku emisionog regiona

DETALJNA OBRADA PODATAKA I ANALIZA

- spektro-fotometrijska ok (SAO softver, IRAF): npr. relativna kalibracija fluksa
- APSOLUTNA kalibracija f normirani na fluks uskih [OI] (pretpostavka da su
- korekcija za pozicioni ugao i efekte aperture
- detalji u radu
Shapovalova, Popović...Kovačević et al. 2008, A&A, 486, 99
- oduzimanje kontinuuma i uskih linija

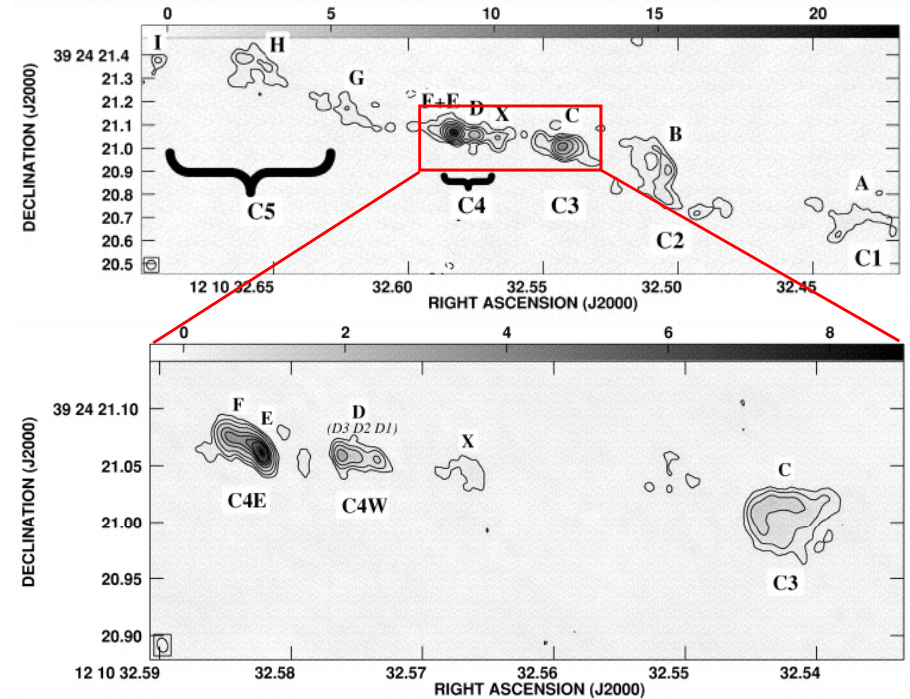
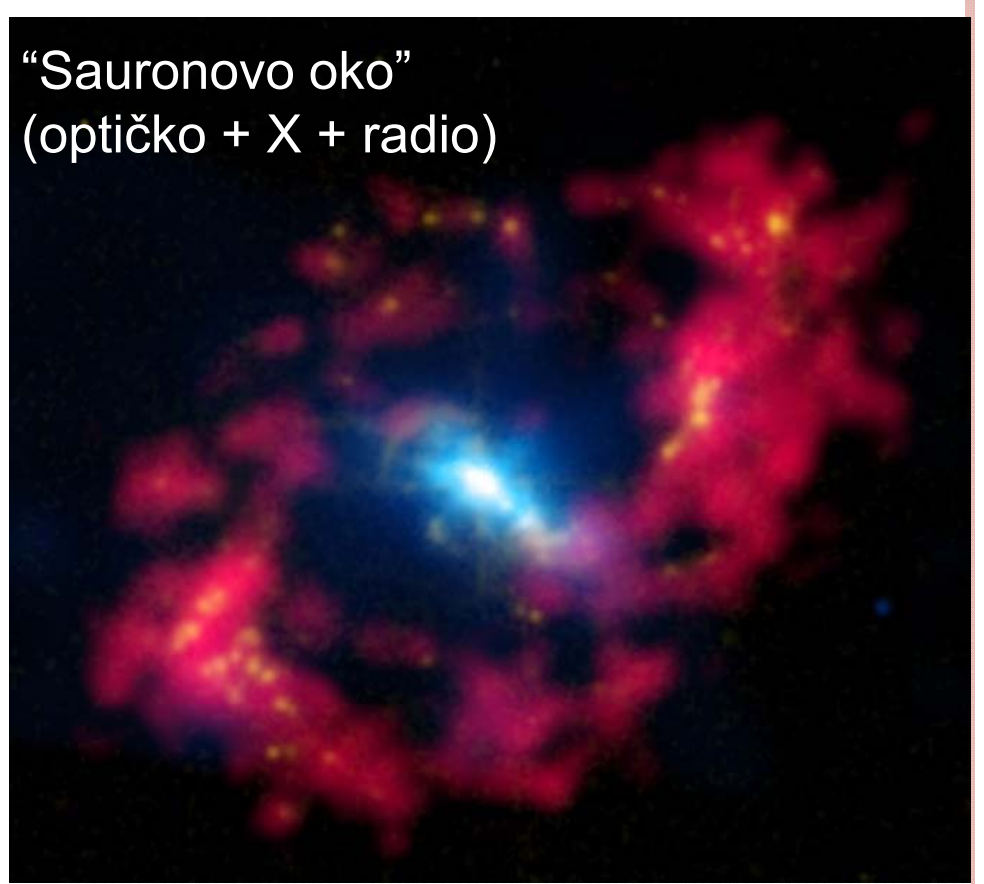

NGC 4151

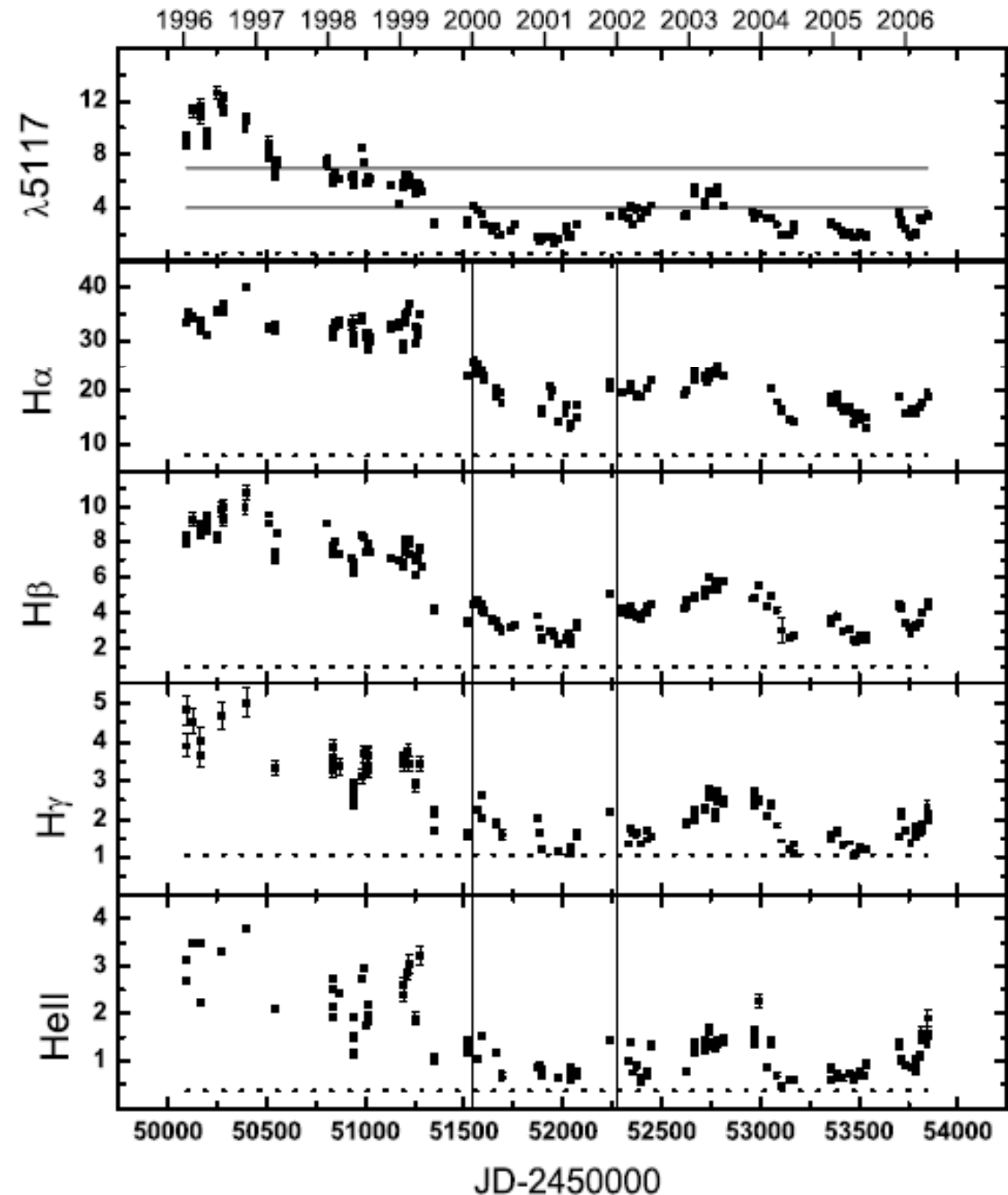
- sjajna aktivna galaksija
- jedna od najbližih
- promenjiv izvor u kontinuumu i linijama (npr. Peterson 1988; Sergeev et al. 2001)
- kompleksni i neobični profili linija
- radio-džet od 1pc (Mundell et al. 2003; Ulvestad et al 2005)

“Sauronovo oko”
(optičko + X + radio)

NGC 4151

- podaci iz 11 godina
- CCF analiza
- ⇒ BLR jako kompaktnih dimenzija
- ⇒ ~ 0-2 svetlosnih dana!
- 3 karakteristična perioda

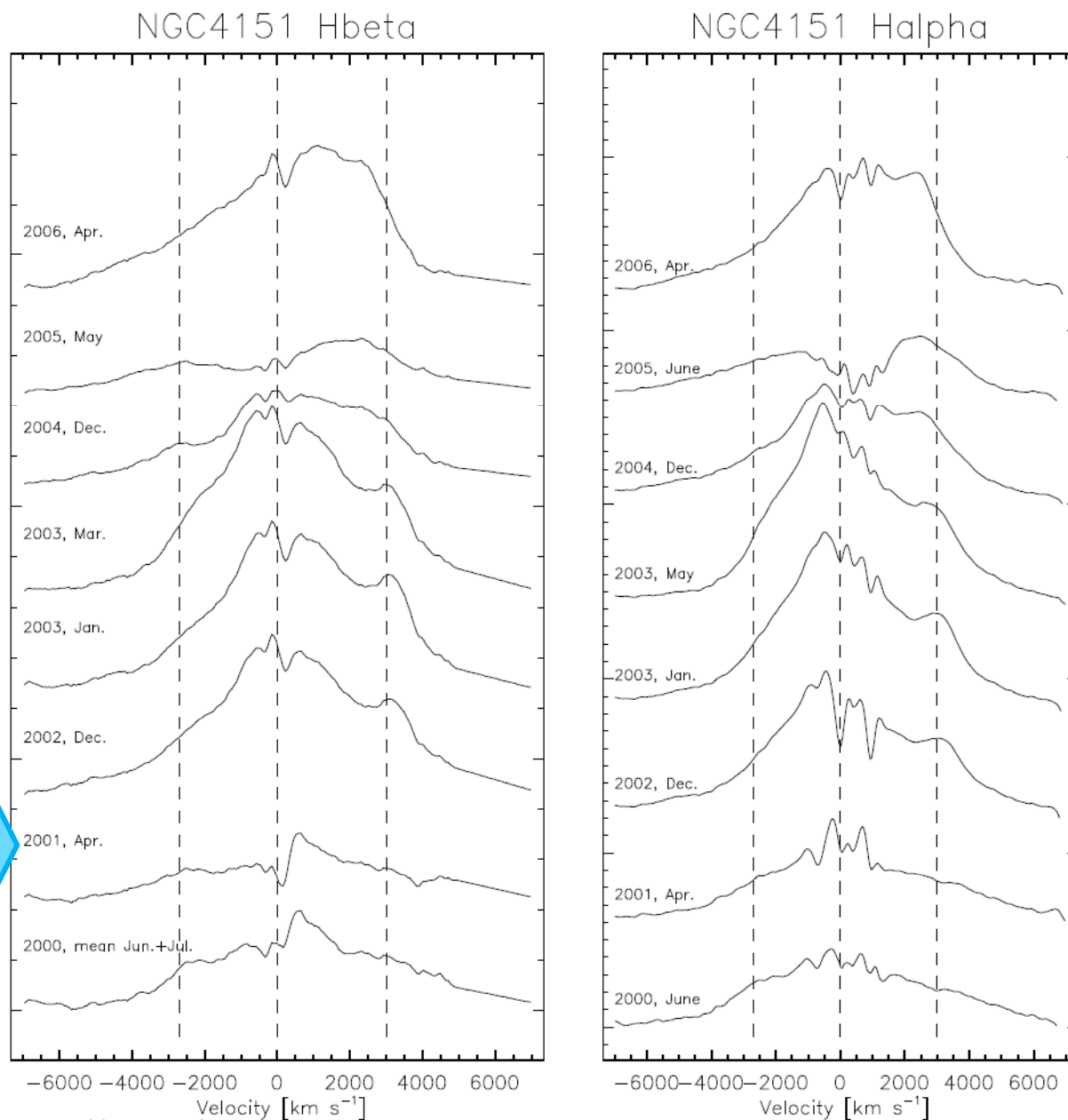

Shapovalova, Popović, Kovačević et al. 2008, A&A, 486, 99

NGC 4151 – PROMENA PROFILA LINIJA

- profili $H\alpha$ i $H\beta$ linija se menjaju drastično tokom posmatranog perioda
- plave i crvene asimetrije

neki usrednjeni profili (po mesecima) za široke $H\alpha$ i $H\beta$ emisije linije u periodu 2000-2006

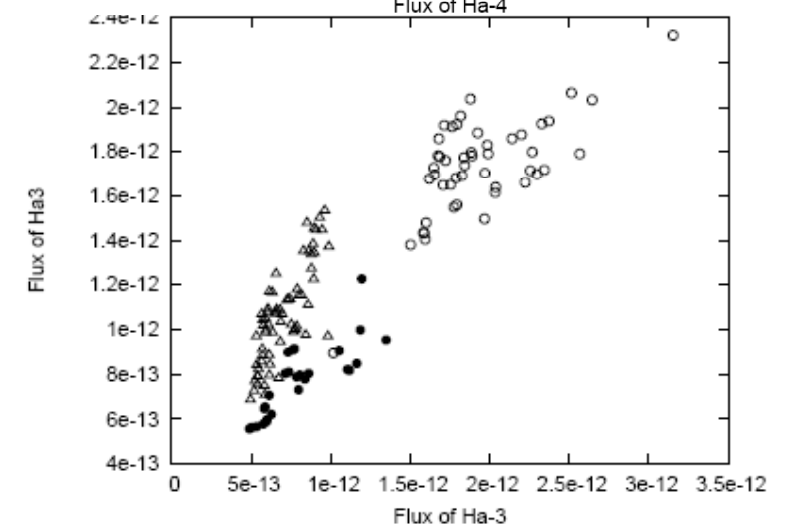
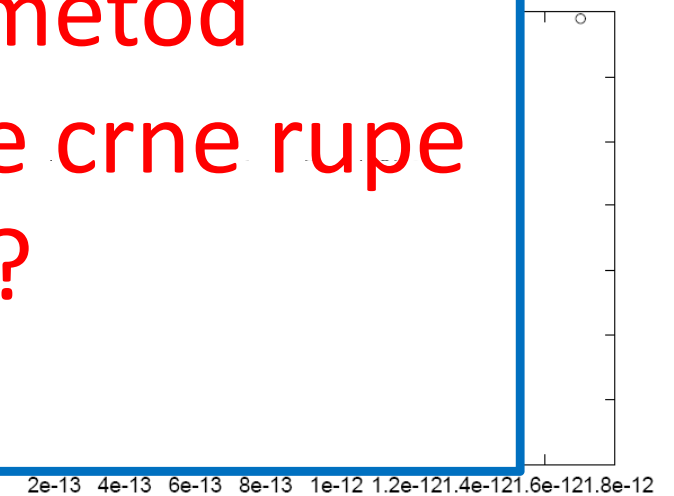
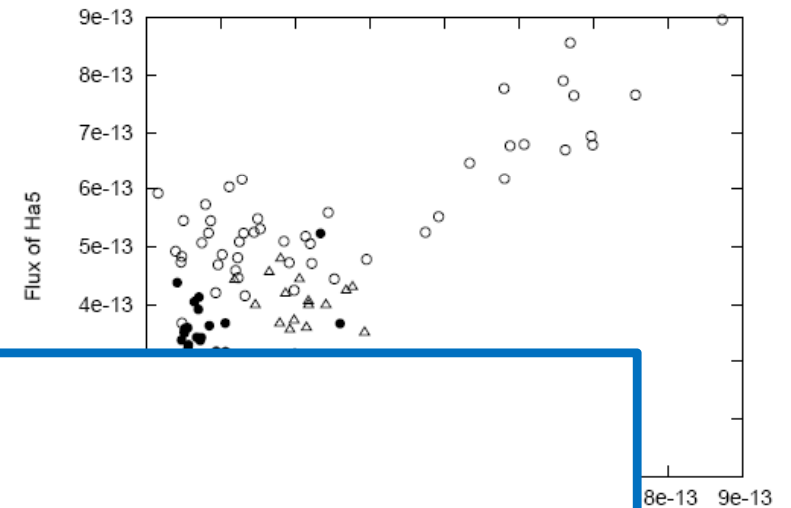
NGC 4151 – H α LINIJA

o podjelimo H α liniju na segmente

Da li je u redu primeniti metod reverberacije za procenu mase crne rupe u slučaju NGC 4151?

- o 3 kinematički različite oblasti: plavo krilo i jezgro linije (džet, izbacivanje materije), crveno krilo (fotojonizacija)

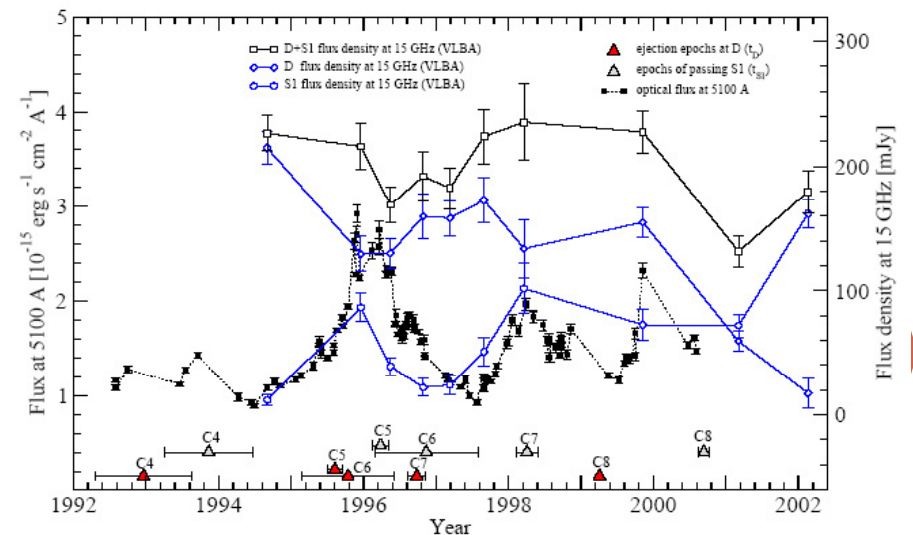
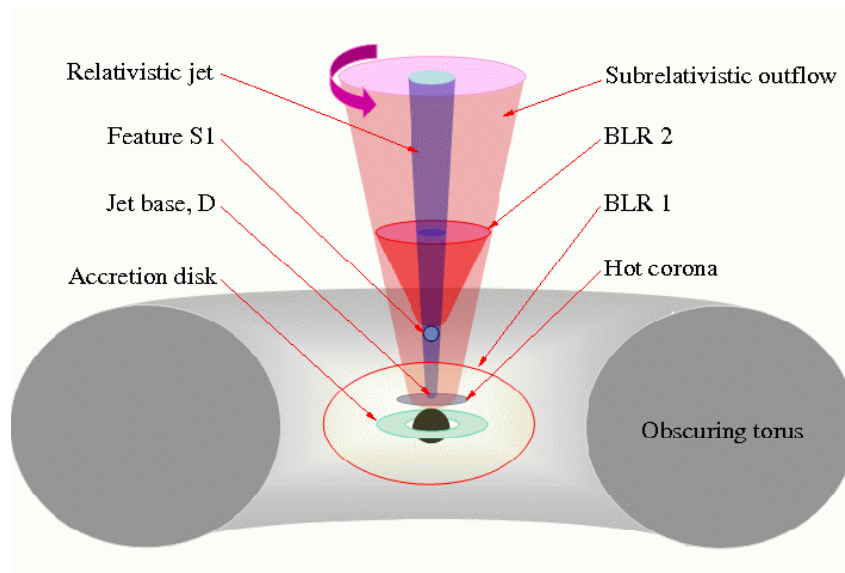
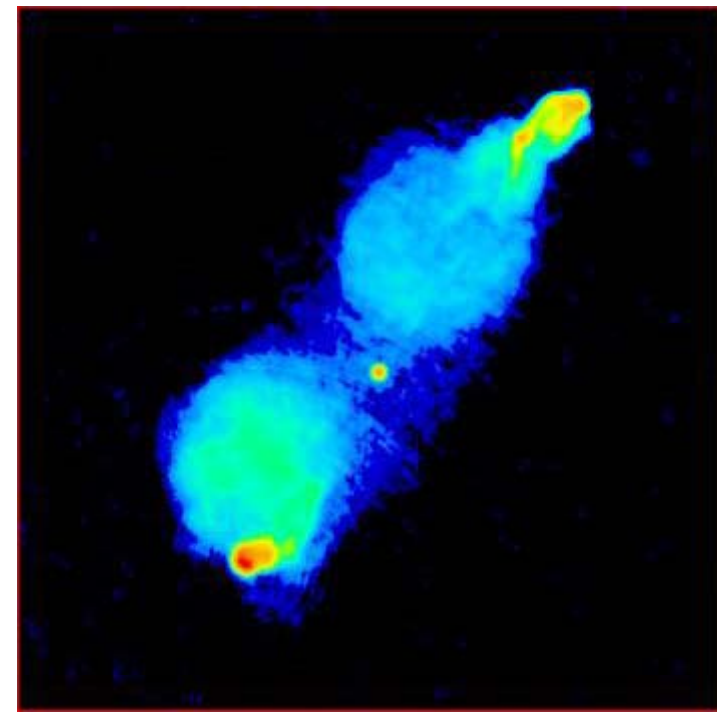
Shapovalova , Popović, Ilić, Kovačević et al.
2010a, A&A, 509, 106

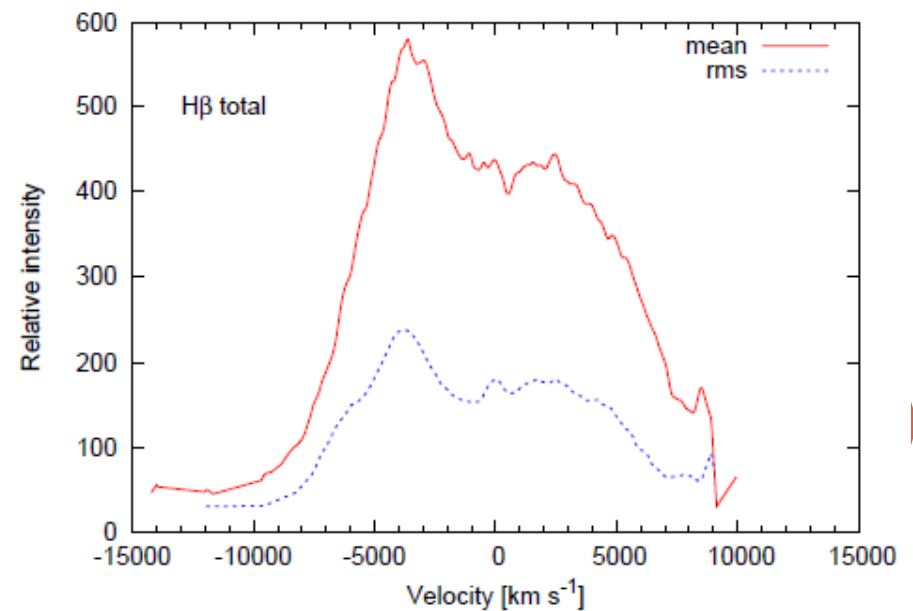
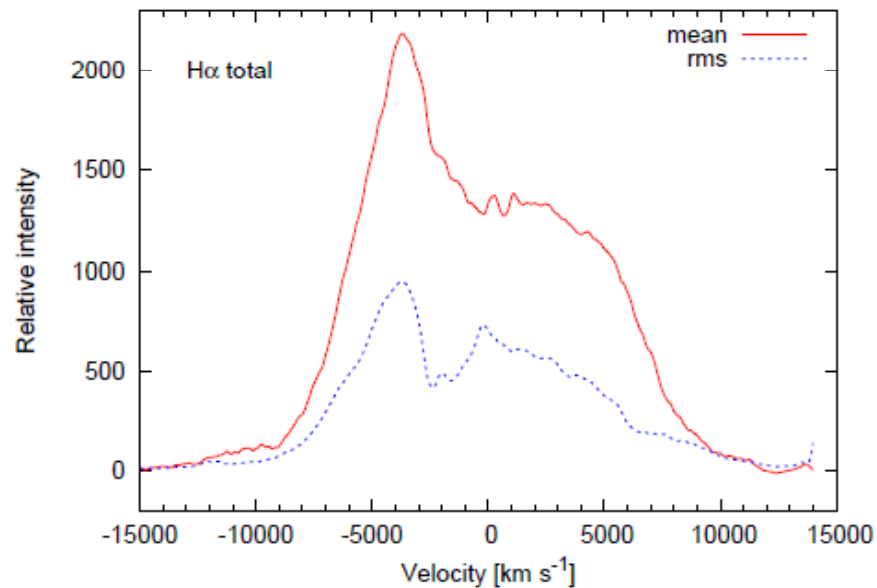
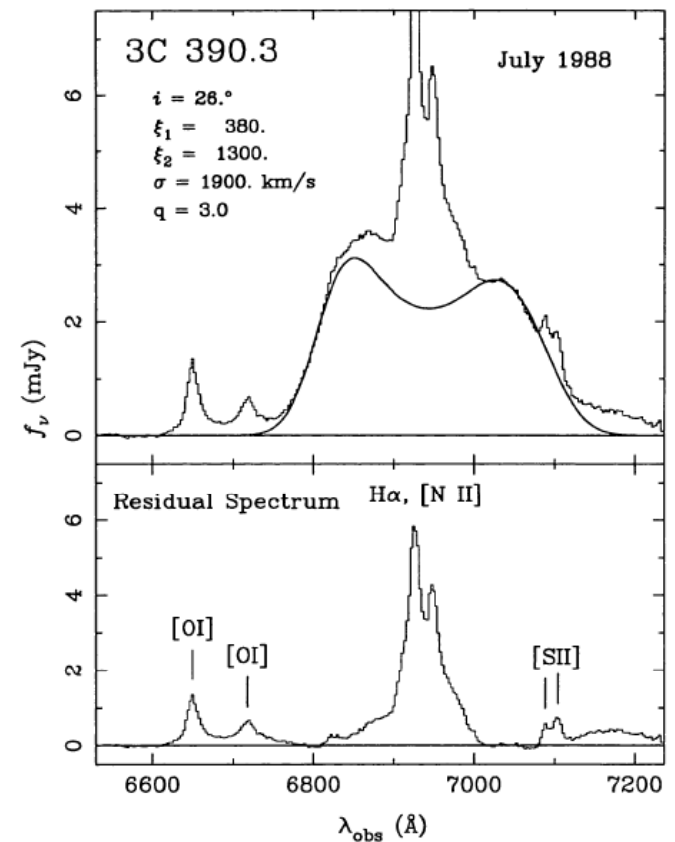
3c390.3

- radio-jaka galaksija dvostruki radio-izvor sa jakim jezgrom (Leahy & Perley 1991)
- superluminalno kretanje ($v/c \sim 4$) (Alef et al. 1988; 1996)
- emisija optičkog kontinuuma na 5100 Å prati emisiju radio-komponenti D & S1 u radio-mlazu (Arshakian et al. 2010)

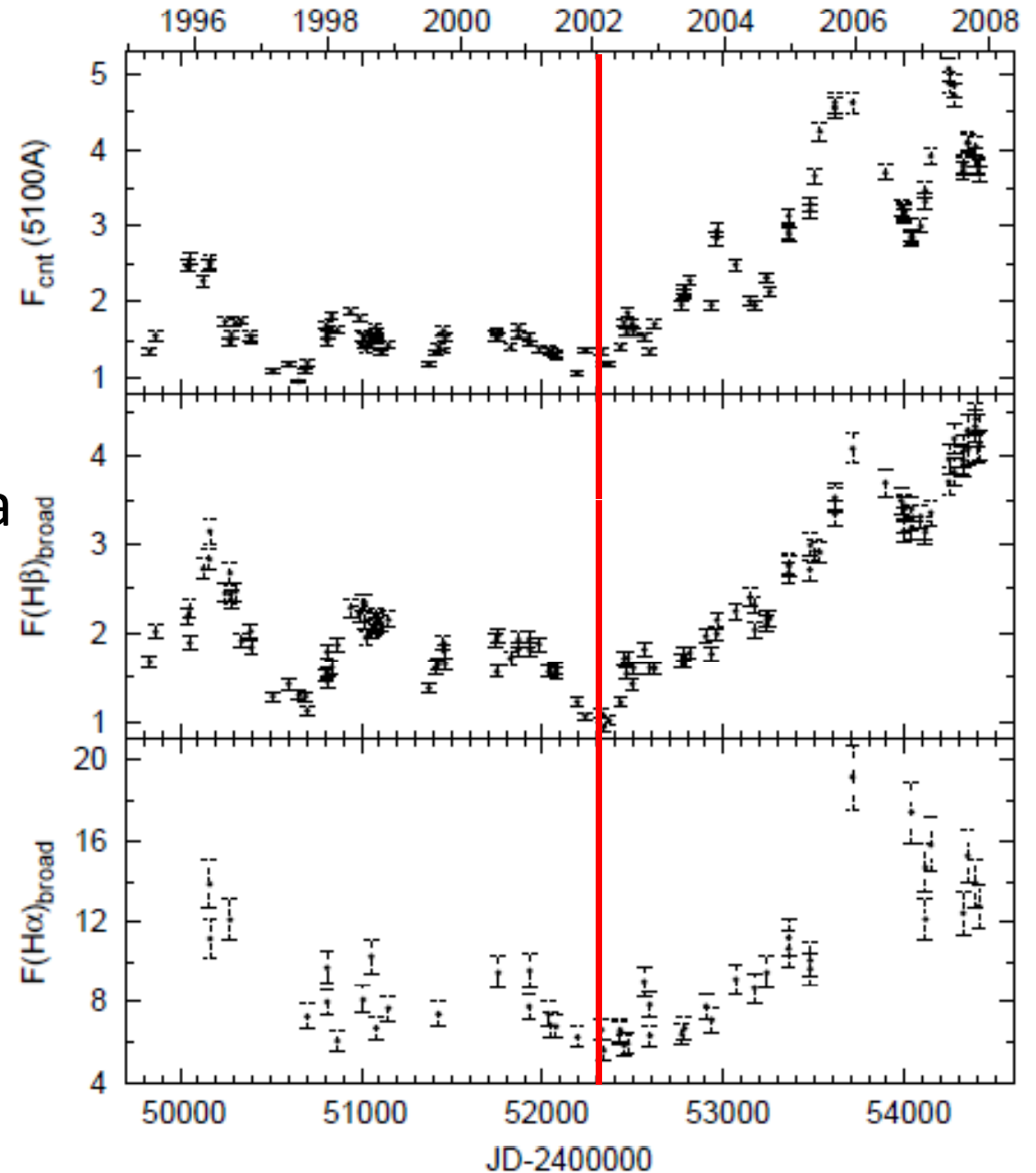
3C 390.3

- široke linije sa dva pika (Eracleous & Halpern 1994)
- dokaz o emisiji diska u linijama
- promenjivi profili linija $\Rightarrow$ različiti kompleksni modeli: dvostruka BLR, precesija diska, perturbacije u disku, itd.

3c390.3

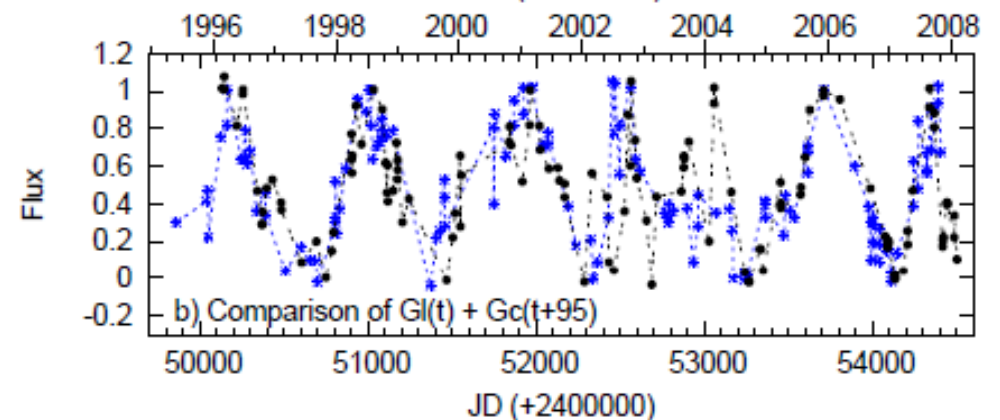
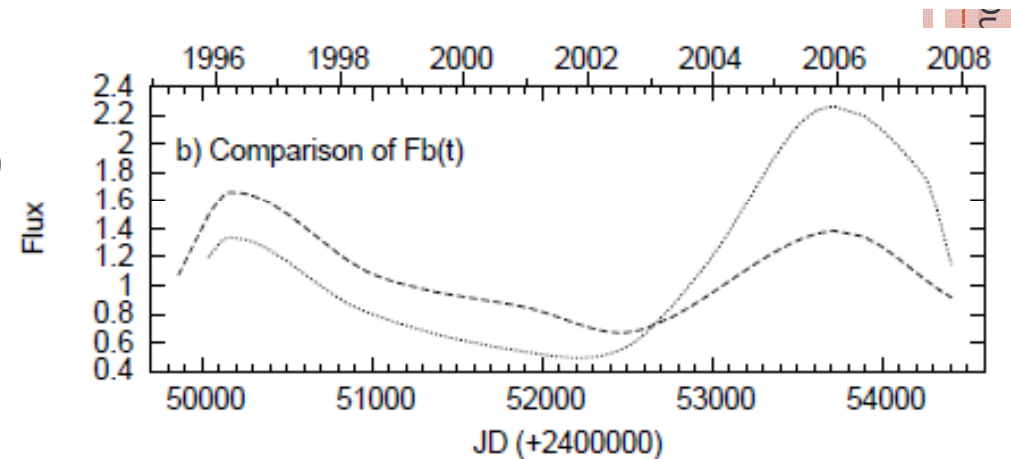
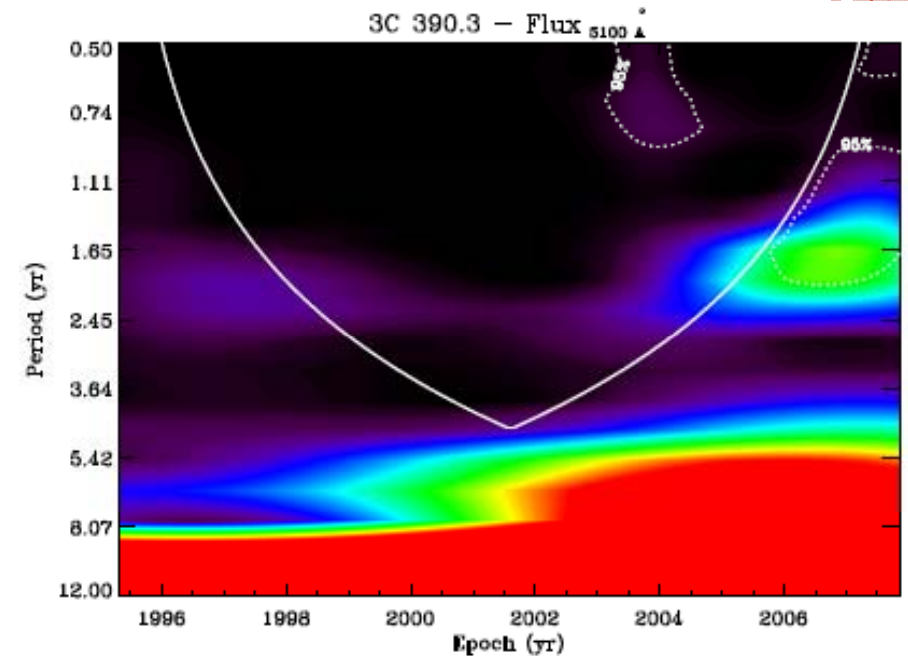
- podaci iz 13 godina
- nekoliko max i min
- CCF analiza (ZDCF, ICCF)
- ⇒ $H\alpha \sim 120$ svetlosnih dana
- ⇒ $H\beta \sim 95$ svetlosnih dana
- ⇒ stratifikacija BLR
- minimum iz 2002 ⇒ 2 karakteristična perioda

Shapovalova, Popović, Ilić, Kovačević et al. 2010b, A&A, 517, 42

3c390.3 - QPOs

- kvazi-periodične oscilacije (QPOs)
  - Morlet vejevlet transformacija
  - analiza minimuma i maksimuma $H\beta$ i kontinuuma
- QPOs sa periodom:
  - ~ 10 godina (Veilleux & Zheng 1991)
  - ~ 2-4 godine
- udarni talasi koji se formiraju blizu BH i šire u spoljašne oblasti diska **LI** doprinos izbacivanja materije ili džeta

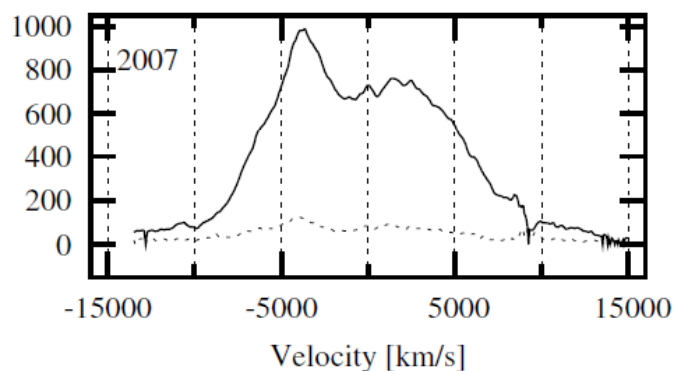
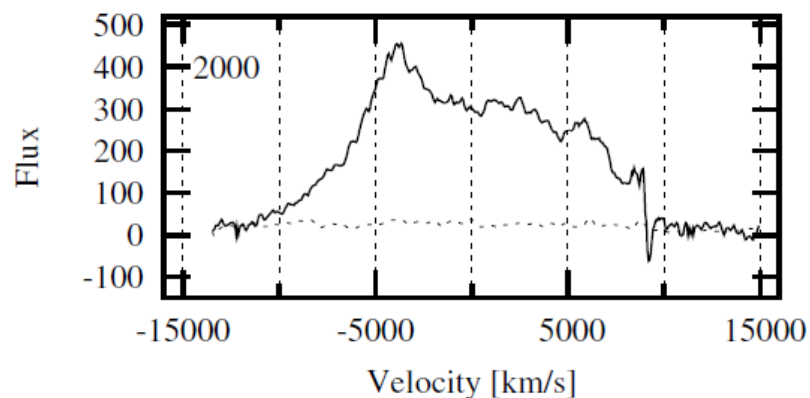

Shapovalova , Popović, Ilić, Kovačević
et al. 2010b, A&A, 517, 42

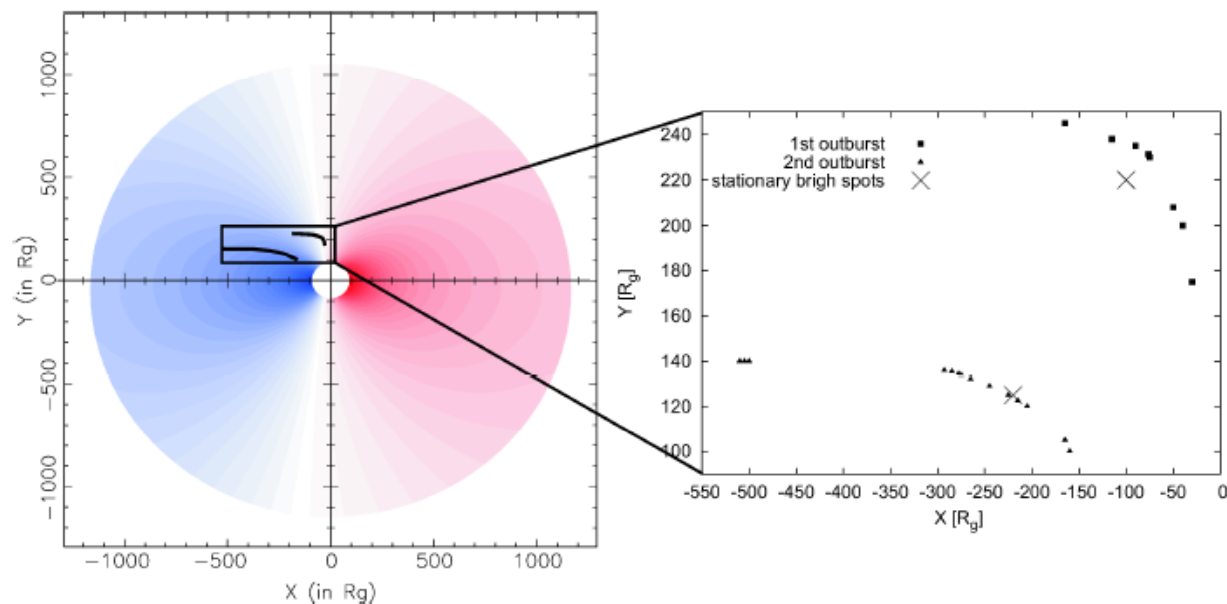
3c390.3 – PROFILI LINIJA

- profili linija se drastično menjaju: uvek prisutan profil diska sa izraženim plavim pikom, ali se povremeno javlja i centralni pik
 $\Rightarrow$ pored diska možda postoji dodatna emisiona oblast

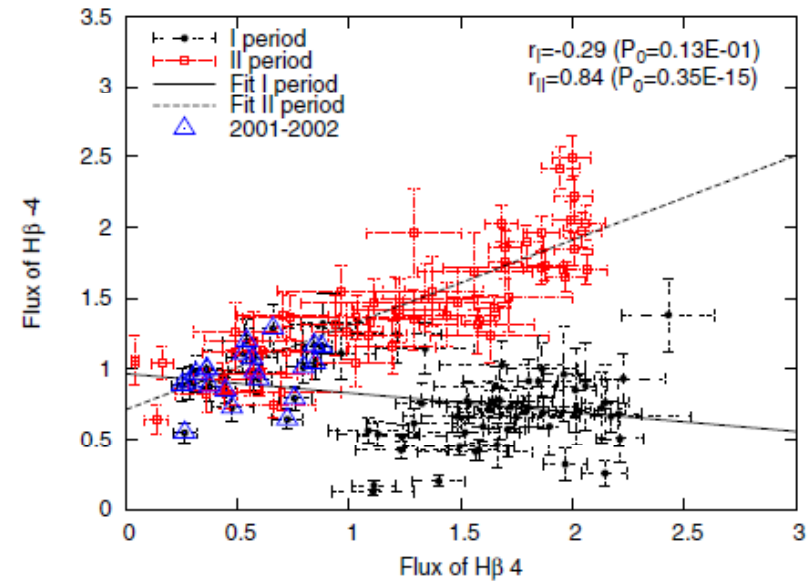
- perturbacija u disku za opis profila linija

Jovanović, Popović,
Stalevski, Shapovalova
2010, ApJ, 718, 168

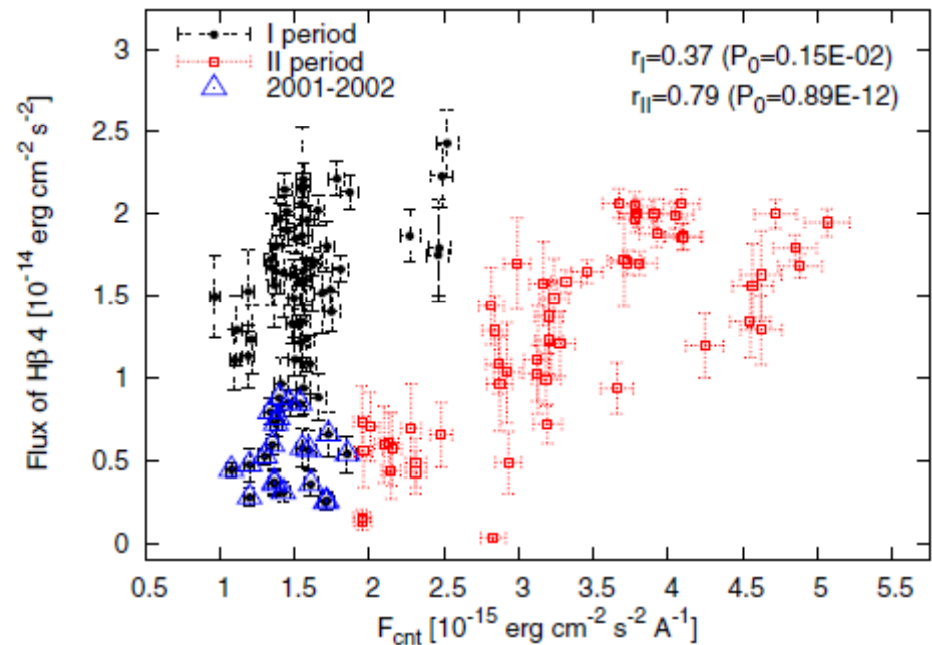
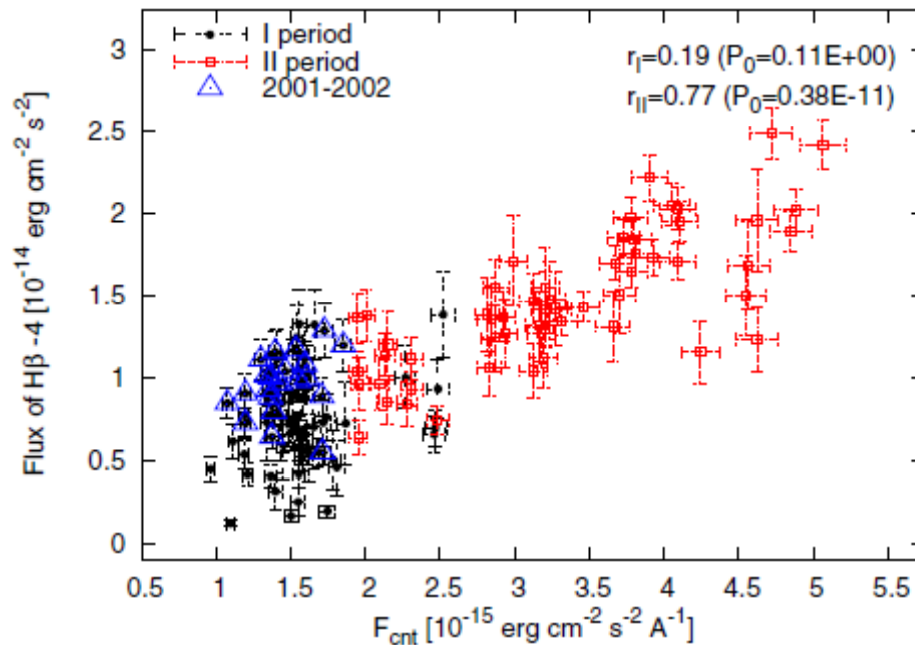

3c390.3 – H β LINIJA

- plavo i crveno krilo H β
 $\leftrightarrow$ segmenti -4 i +4
- Period I i II: različit odgovor krila na promene fluksa kontinuuma

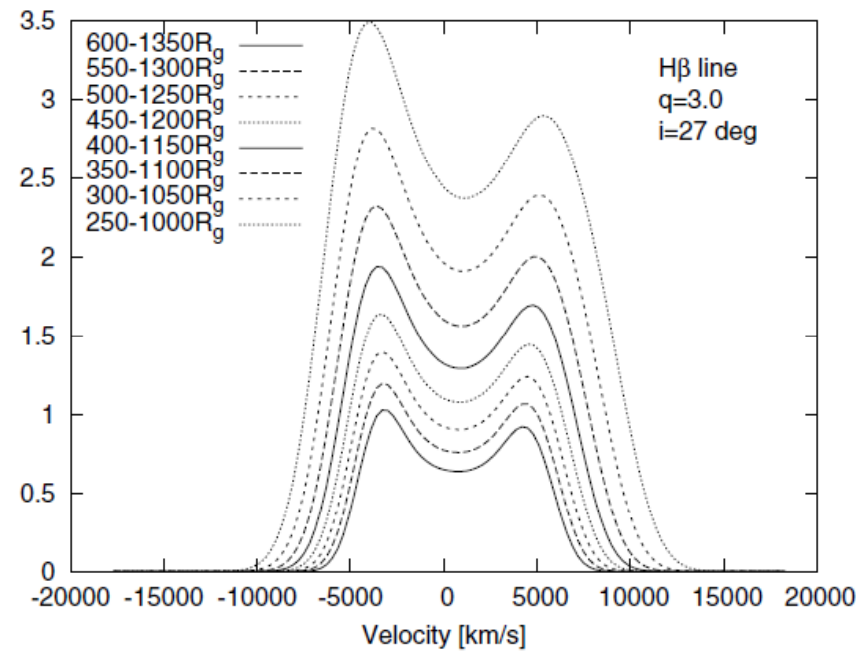
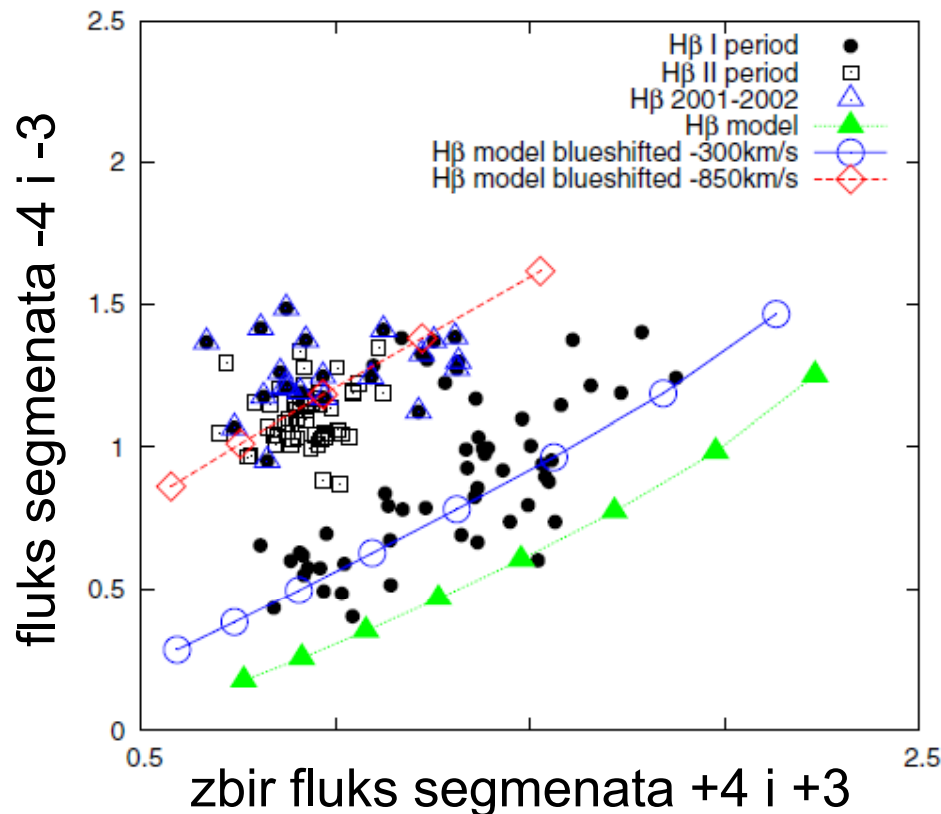

Popović, Shapovalova, Ilić,
 Kovačević et al. 2011, A&A, 528,130

3c390.3 – MODELI

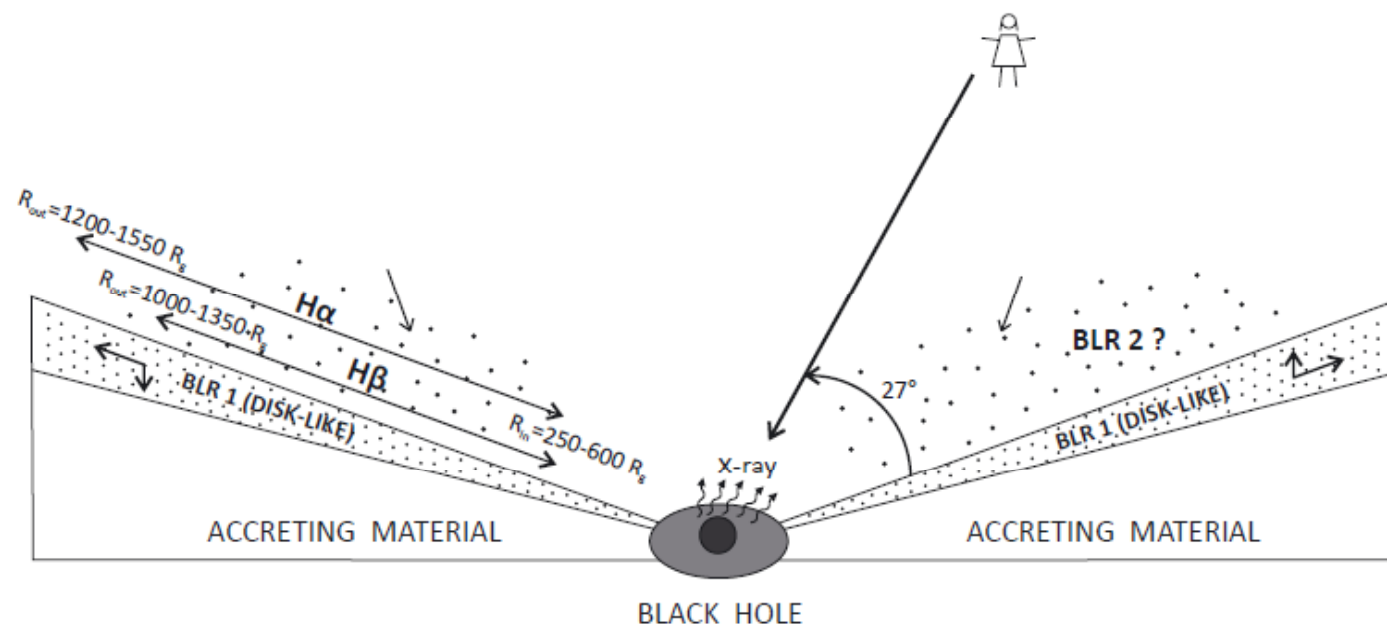
- o deo diska koji emituje linije pomeramo duž radijusa

- o modeli vs. posmatranja
- o **Period I**: promena se može objasniti promenom pozicije diska u odnosu na BH
- o **Period II** (tad počinje erupcija): disk se ne pomera

3c390.3 – DVE KOMPONENTE U BLR

- **diskolika BLR1** = optički gust akrecioni materijal, gde zračenje iz centralnog izvora može da fotojonizuje samo tanak deo iznad (ispod) debelog diska – oblast prati kinematiku diska
  - parametri linija zavise od dimenzija i lokacije oblasti u odnosu na crnu rupu u centru (promena R_{inn} i R_{out})
- **BLR2?** – izbacivanje materije, deo džeta, vetar iz diska ...

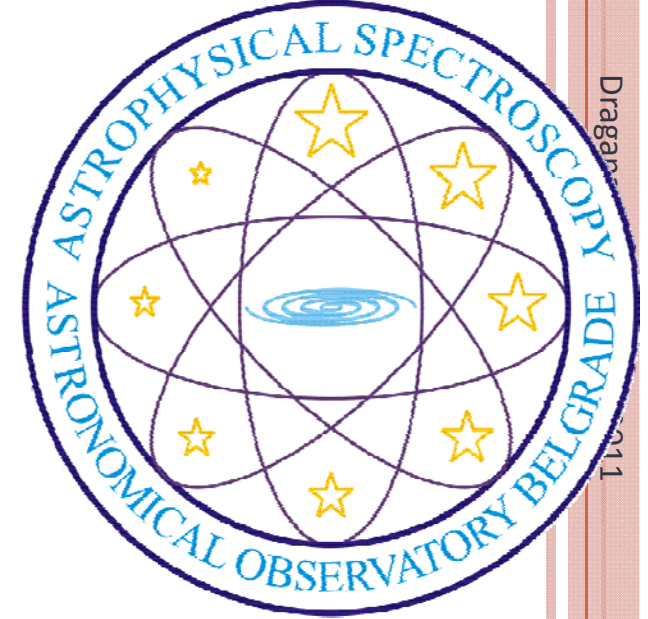
REZIME

- širokolinijaska oblast je kompleksna
- različite komponente: disk, izbacivanje materije...
- doprinos drugih mehanizama (osim fotojonizacije) u formiranju linija $\Rightarrow$ metod reverberacije treba koristiti sa oprezom
- mogućnost postojanja kvazi-periodičnih oscilacija kao kod zvezdanih crnih rupa
- moguće perturbacije u disku: udarni talasi, fragmenti spiralnih talasa u disku

ASTROFIZIČKA SPEKTROKOPIJA NA KATEDRI I AOB

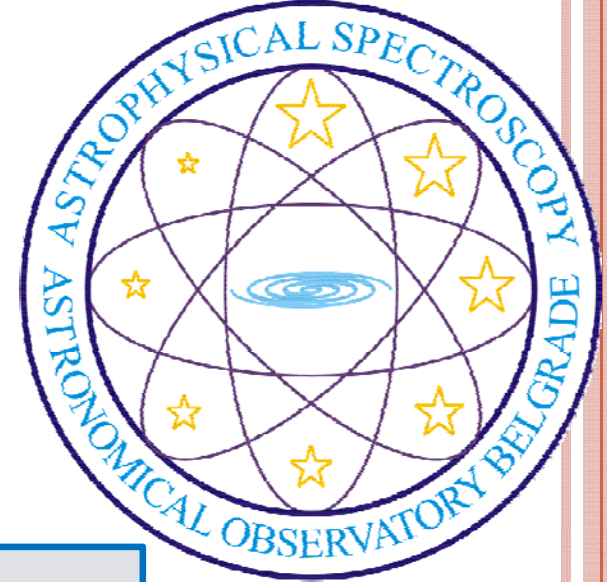
ASTROFIZIČKA SPEKTROSKOPIJA NA KATEDRI I AOB

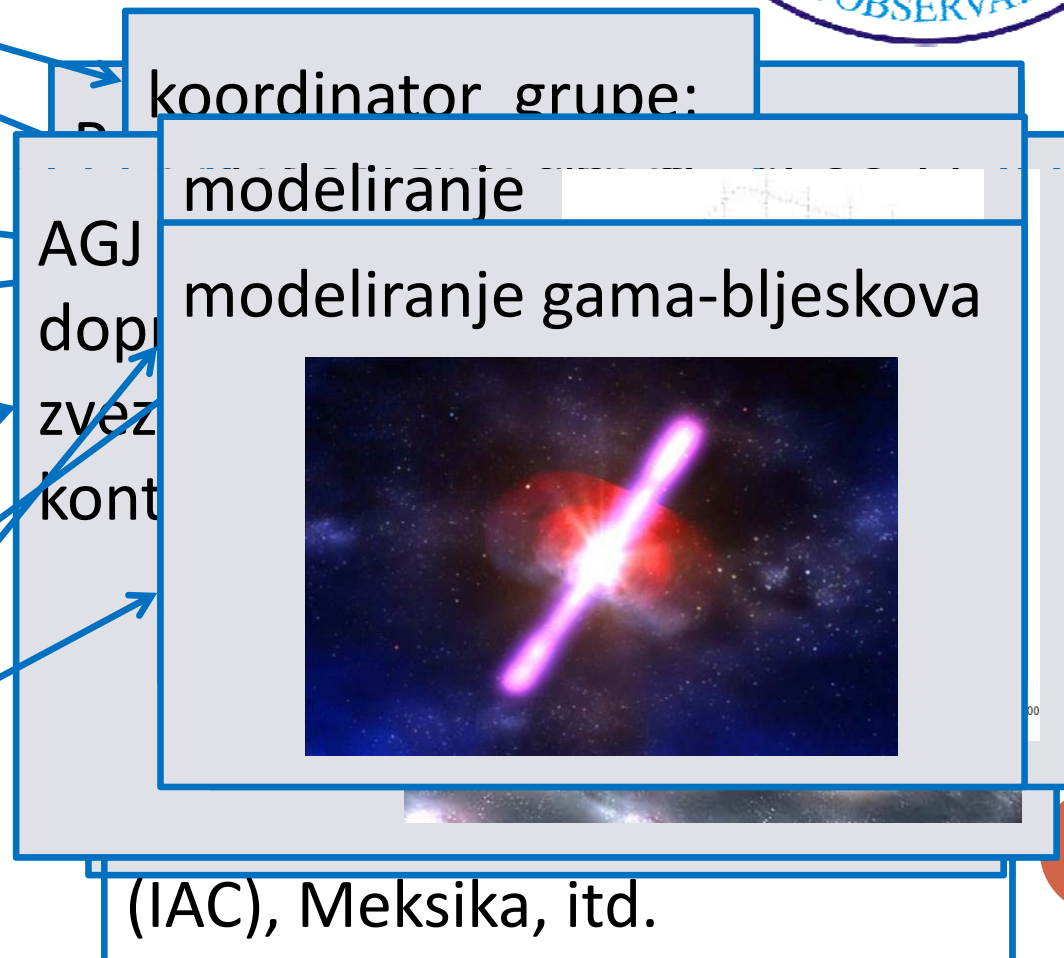
- 4 projekta finansirana od ministarstva
- 1. Astrofizička spektroskopija vangalaktičkih objekata (LP)
- 2. Uticaj sudara na spektre astrofizičke plazme (MD)
- 3. Gravitacija i struktura Kosmosa na velikim skalama (PJ)
- 4. Astroinformatika i virtualne opservatorije (DJ)

VANGALAKTIČKA SPEKTROSKOPIJA NA KATEDRI I AOB

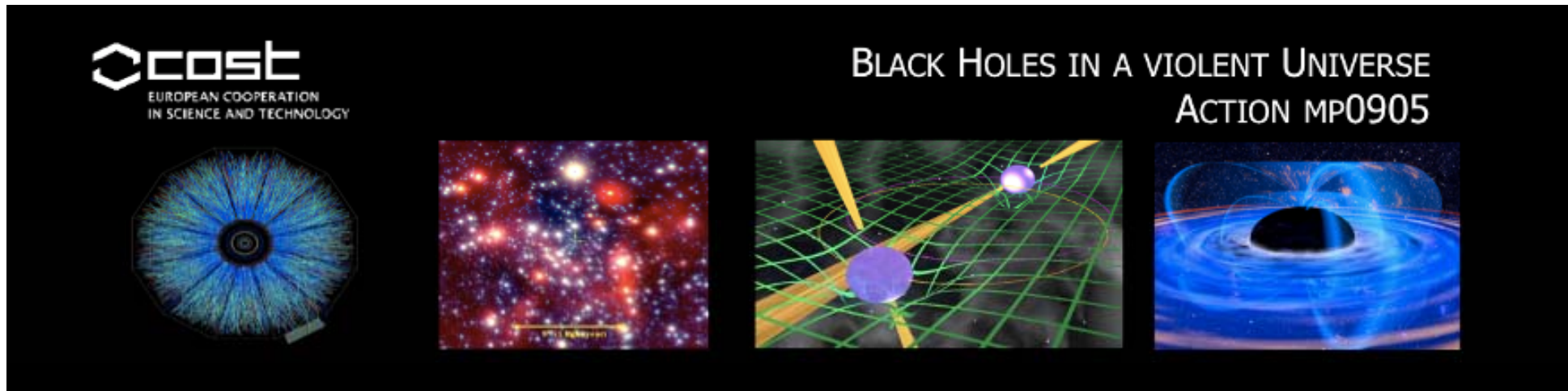

- Luka Popović
- Predrag Jovanović
- Edi Bon
- Anđelka Kovačević
- Dragana Ilić
- Nataša Bon
- Jelena Kovačević
- Marko Stalevski
- Saša Simić

DEO COST AKCIJE (EU FP7, +19 ZEMALJA)

8th Serbian Conference on Spectral Line Shapes in Astrophysics

Divčibare, Jun 6-10 2011

www.scslsa.matf.bg.ac.rs

Hvala na pažnji!

